

REASONS OF APPEARANCE AND DEVELOPMENT OF TRIPOLIAN PROTOTOWNS

Appearance of large Tripolian settlements-prototowns is, in the opinion of scientists, a result of foreign threat to native population. The following two probable sources of that threat are identified: the so-called «steppe tribes» and allied Tripolian population in the neighbouring territories.

Archaeological data confirm that Tripolian prototowns appeared when there were neither economic, nor military and technical preconditions for any steppe invasions. Reasons of appearance of prototowns should be traced in certain features of the Tripolian economy. In the process of agrarian colonization of the Forest-Steppe by Tripolian tribes in late 5th and early 4th millennia B. C. the competition for possession of lands should arise between them inevitably. Concentration of population in large fortified centres had become the basic means for increasing military-demographic potential of certain communities.

The analogous transition from scattering to intensive assimilation of Mesopotamia (the territory between the Tigris and the Euphrates) had place in the period of the Eneolithic (Ubeid IV, Early and Late-Urukian periods). The first characters showing these processes were reduction of the number of small settlements and concentration of population in large but still agrarian settlements-prototowns. It is concluded that development of the political system preceded appearance of ancient towns in that territory in the second half of the 4th and early 3d millennia B. C.

ПРО КОНЦЕПЦІЮ ЕТНІЧНОЇ ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ СУСПІЛЬСТВ

М. О. РИЧКОВ

У статті йдеться про концепцію етносу як біосоціального феномену і залежність його територіальних кордонів від природного середовища.

Проблема етносу взагалі та визначення його відмінностей зокрема викликає неабиякий інтерес широкого кола науковців. На сторінках наукових журналів точаться дискусії, висловлюються різні думки з приводу визначення різних понять, створюються концепції (наприклад, праці Л. М. Гумільова та Ю. В. Бромля). Але, незважаючи на це, проблема ще далека від свого остаточного розв'язання.

Згадка про статтю В. Абрुзі (William S. Abruzzi «Ecological Theory and Ethnic Differentiation among Human Populations» // *Current Anthropology*.— Vol. 23.— 1982.— № 1) може сприяти поживленню інтересу до цієї проблеми.

У статті розглядаються об'єднання людей та інших живих істот, як різні варіанти екологічних спільнот. Їх сутність полягає в утворенні єдиних матеріальних систем, через які проходять енергетичні потоки, що регулюють популяції і ресурси, необхідні для їх існування. Тому екологічні принципи, як вважає автор, не залежать від специфічної біологічної композиції спільнот, вони загальні для всіх екологічних спільнот, залежать від енергії, що поступає до них з природи. І хоча ця енергія в людському суспільстві трансформується в соціальну організацію, автор вважає, що для аналізу етнічних відмінностей як результату соціальної поведінки можна використовувати екологічну теорію.

© М. О. РИЧКОВ, 1998

У концепції етнічних відмінностей, на думку автора, є як позитивні, так і негативні моменти. До позитивних якраз належить визначення етнічних відмінностей залежно від екологічної ніші, що спроможна забезпечити життя конкретного колективу.

Вважають, що біологічні види й етнічні групи — зовсім різні феномени: перші — генетичні одиниці, а другі — соціальні. В. Абрुзі спочатку аналізує процес утворення відмінностей між окремими популяціями тварин, а потім повертається до визначення етнічних одиниць людей і процесу становлення їх особливостей. Він перелічує шість критеріїв етнічної одиниці за Неролом: мова, політична організація, територіальна близькість, поширення характерних рис, екологічне регулювання, місцева суспільна структура. Але за цими соціальними критеріями окреслити етнічні одиниці майже неможливо. Скажімо, мова нічого не прояснює, бо існує так звана лінгвістична безперервність. В. Абрुзі наводить приклад з Амазонки, де на одному поселенні і навіть в одному «довгому будинку» існувало чотири і більше мов завдяки шлюбним відносинам. Є також випадки, коли групи з однаковою культурою і дуже схожою мовою не визнають себе єдиними і навпаки, досить різні — визнають свою єдність. Отже, соціокультурні характеристики, на думку автора, неспроможні розрізнити етнічні групи. Етнічні одиниці, як він зазначає, подібні до локальних видових популяцій, ступінь диференціації яких є функцією переважно екологічних умов. Випадки чітких відмінностей між етносами, визначених за соціокультурними характеристиками, не є правилом, а швидше виняток. Для ілюстрації цього положення він наводить дані про населення Східної Африки, що мешкало на західному березі озера Вікторія: незважаючи на наявність багатьох спільних рис, етнічно воно досить строкате.

Отже, замість терміна «етнічна група» автор вживає інший — «етнічна популяція». Етнічна популяція — це група індивідів, які мають значну кількість спільних характеристик, що є результатом як історичного процесу так і переважності шлюбів всередині неї, а не з представниками інших груп. В історичному плані мається на увазі генетичний зв'язок з попередньою етнічною популяцією. Отже шлюбним стосункам, що виражають не що інше як ендогамію, надається визначна роль при аналізі етнічної популяції. Ступінь етнічної ендогамії вказує на ступінь етнічної диференціації певної спільноти людей. Ендогамія є ізоляційним механізмом етнічної тотожності в певній людській спільноті. Етнічна популяція визначається також статистично шляхом визначення ступеня ендогамії. Функцією видових етнічних відмінностей є регулювання доступу популяцій до істивних ресурсів.

У кожній екологічній ніші можуть існувати як одна, так і декілька популяцій. Взаємовідносини їх можуть бути різними: від конкуренції, коли йде боротьба за володіння ресурсами цієї ніші з витісненням тієї чи іншої популяції, до гармонійного співіснування, коли дві або більше популяцій займають певну частину екологічної ніші і не заважають одна одній.

У кожній окремій популяції є своя ресурсна адаптація. Ті види, що адаптуються до середовища шляхом експлуатації певного виду ресурсів ефективніше ними володіють, ніж ті, що експлуатують широкий їх обсяг. За стабільних екологічних умов логічно має виникнути ізоляційний механізм, який би зменшив можливість схрещування окремих популяцій з різними ресурсними адаптаціями, надав їм можливість спокійно ізолювано існувати.

Спеціалізація на експлуатації певного виду ресурсів за стабільності екологічної ситуації виробляє в окремих видів певну специфічну поведінку і, таким чином, враховує «видове упізнавання». У світі тварин воно може бути візуальним, слуховим, хімічним, що впливає на відчуття нюху. Завдяки цим чинникам впізнаються «свої» на відміну від «чужих». Звісна річ, що схрещення відбувається тільки між «своїми».

Щось подібне відбувається й серед колективів людей, етнічних популяцій. Скажімо, тварини, що пасуться, можуть вижити лише за умови достатньої кількості їжі на пасовиську, тому вони постійно шукають нові пасовиська. Люди, які живуть тільки за рахунок цих тварин, змушені рухатися за ними, а ті, які споживають переважно продукти землеробства, прикуті до певного місця, є осілими. Те ж саме відбувається тоді, коли внаслідок необхідності обміну продуктів спо-

живання можуть виникнути окремі угруповання людей, які спеціалізуюватимуться на торгівлі.

Зміни в екологічній ситуації, сприятливі для існування однієї з популяцій можуть призвести до зруйнування ізоляції між ними і, як наслідок, до схрещення двох популяцій та виникнення гібридної.

Може статися, що одному людському колективу на певній території буде значно вигідніше експлуатувати вузьку низку ресурсів і надлишками продукції обмінюватися з іншими колективами, ніж експлуатувати всі ресурси, добуваючи повний набір потрібних продуктів. Це стосується передусім відносин між осілими хліборобами і рухливими скотарями. За сприятливих умов території хліборобів і рухливих скотарів є сталими й вони досить добре, по-сусідськи, співіснують. Цей баланс порушується із зміною природних умов (повені, посуха тощо). Тоді зростає конкуренція між цими групами населення за використання певної території для їстівних потреб. Відносини між доброзичливими сусідами загострюються, і врешті-решт певні колективи силою позбавляються специфічних їстівних ресурсів. Тобто чим сталіші природні умови, тим вагомішими й розвинутішими стають етноізоляційні механізми. З погіршенням природних умов, з їх несталістю руйнуються міжетнічні кордони, посилюється конкурентна боротьба за їстівні ресурси, активізуються міграційні процеси і водночас процеси етнічного змішування в результаті міжетнічних шлюбів.

Етнічні ізоляційні процеси в суспільстві можуть виражатися соціальними чинниками, що, зокрема, виявляється в існуванні кастовості. Взагалі ж, як вважає автор, чіткі етнічні відмінності мають функцію зменшувати вірогідність конкуренції між окремими популяціями. Отже, відносини людських етнічних популяцій між собою майже такі самі, як і відносини між популяціями тваринного світу. У боротьбі етнічних популяцій за користування певними ресурсами екологічної ніші перемагає найсильніша. Вона й захищає свою цілісність пізнішими ізоляційними механізмами, зокрема заборонаю міжетнічних шлюбів. Втім, чіткі міжетнічні відмінності гарантують безпечність і передбачуваність етнічних зв'язків членам підлеглих популяцій.

Таким чином, формування етнічних відмінностей між локальними етнічними популяціями сприяє стабільності великих етнічних спільнот. Стабільність екологічних умов сприяє стабільності суспільств і їх етнічних відмінностей. Руйнування ж ізоляційних механізмів призводить до змін в організації експлуатації ресурсів спільної екологічної ніші.

Отже, констатує В. Абрुзі, можна припускати, що формування окремих етнічних популяцій в мультиетнічній є результатом тих самих процесів, що відбуваються й у формуванні видових формацій інших живих істот. Ця схожість криється в однаковій адаптації щодо їстівних ресурсів певної території. Тому організацію та еволюцію людських спільнот та тваринних груп можна пояснити виходячи з однакових теоретичних принципів.

Відгуки фахівців на наведену статтю є позитивні і негативні. Але навіть і ті, хто сприймає дану концепцію позитивно, звинувачують автора в «екологічному детермінізмі». Деякі вчені зазначають, що В. Абрुзі не сказав нічого принципово нового, а його концепція в цілому повторює думки попередніх дослідників, таких як Барт, Десперс. Річард Фідлер, наприклад, вказує на чотири основні положення Барта, які використовує В. Абрुзі: 1) розподіл етнічних груп контролюється екологічними чинниками; 2) різні етнічні групи існують ізолювано на одній території в разі, коли вони експлуатують різні екологічні ніші; 3) якщо вони експлуатують одну й ту саму екологічну нішу повністю, то сильніша група витискуватиме слабшу; 4) якщо слабка група використовує ресурси краще, ніж сильніша, то групи можуть співіснувати.

У цілому в запозиченні чужих думок, якщо вони вірні, нічого паганого немає. Інколи ці думки залишаються поза увагою дослідників і корисно нагадати про них, що й робить В. Абрुзі. З такими випадками ми нерідко стикаємось на сторінках наукових праць (згадаймо хоча б теорію природного відбору Ч. Дарвіна або виклику-відгуку А. Тойнбі тощо).

Річард Фідлер (США) звинувачує автора в ігноруванні чинника соціального середовища й адаптації до нього, а також того факту, що однакові спільноти людей можуть експлуатувати дві і більше ресурсних ніш, підтверджуючи це прик-

ладами з етнографії. На його думку, етнічна спеціалізація в експлуатації різних ресурсних ніш є тільки одним із чинників, які запобігають етнічному змішуванню, і тому її недостатньо для визначення і відокремлення певного етносу. До цього ще слід додати соціальні чинники, які, за Р. Фідлером, відіграють найважливішу роль, що не враховує В. Абрुзі. Саме людські етнічні звичаї несуть в собі етнічну специфіку, і саме вони порушують модель В. Абрुзі. Німець, поселившись в Америці, зазначає Р. Фідлер, стає американцем, але все ж таки залишається німцем за походженням.

Доналд Хардесті (США) вірно відмічає, що концепція В. Абрुзі констатує лише спільність деяких принципів біології і культури, які можна застосувати для пояснення відмінностей спільнот у часі і просторі. Він висловлює думку, що міжетнічні шлюби, руйнуючи один етнос, можуть бути основою нової етнічної групи і, таким чином, посилювати етнічну диференціацію. Цікаво формулює він питання про вплив середовища на суспільство: сприяє різноманітність природного середовища стабільності людських спільнот, чи навпаки — стабільне оточуюче середовище сприяє різноманітності людських спільнотей? У статті В. Абрुзі він не знаходить відповіді на це запитання.

Пітер Хінтон (Австралія), надаючи велике значення етнічній ендогамії як чиннику етнічної диференціації, разом з тим зазначає, що часто неможливо визначити міру ендогамії до того, як будуть встановлені кордони груп, в яких ця ендогамія існує. Тим більше, що в будь-якій людській спільноті є ендогамні групи. Не відповідає В. Абрुзі, на його думку, й на питання, чи має етнічність якусь особливу інтеграційну силу, і якщо так, то саме з чого вона виходить?

М. Хурліч (США) в цілому схвально сприйняв концепцію В. Абрुзі, але відмітив в ній певні недоліки. На його думку, у концепції не пояснюється, яким чином вимірюється енергетична ефективність певної людської спільноти і за якими критеріями її треба оцінювати. Він заперечує також отождоження етнічних груп з біологічними видами. А Джон К. Кеннеді (Канада) стверджує, що зміну кордонів багатьох етнічних груп краще аналізувати економічною, політичною або соціальною термінологією. Майже такої ж думки Г. Левіне (Нова Зеландія). Він вважає, що поняття «етнічний відбір» чи «ізолюючий механізм» є соціокультурними і динаміка відповідних процесів виражається соціокультурними термінами. Схожість між обрисами певних етносів і тваринних видів лише зовнішня, тому не можна казати, що в обох випадках діють однакові процеси. На його думку, треба враховувати суттєві розходження між біологією і культурою.

А Майкл Мосрман (США) перенесення біологічних рис на антропологічне поле, їх еквівалентність вважає «інтригуючою спекуляцією». Стосовно деяких термінів висловив свою думку Ф. Пелт (Нідерланди). Він, зокрема, вважає, що замість терміна «етнічна популяція» краще було б вжити термін «етнічна субпопуляція», бо остання є лише частиною справжньої популяції в біологічному розумінні.

Убальдо Мартінез Вейга (Іспанія) відмічає схильність В. Абрुзі до узагальнень там, де достатньо теорії середнього рівня, ігнорування ним відмінностей між загальним і особливим. Він також наголошує на можливості випадків, коли етнічна група не має своєї території. В такому разі концепція В. Абрुзі не працює. Вчений також висловлює сумніви щодо значення ендогамії як головного критерію етнічної групи, тому що вона важливіша для процесів соціальної диференціації.

Ерік Баррі Росс (США) вказує на те, що концепція В. Абрुзі застаріла і може дати хибні результати, оскільки нині основними чинниками етнічної диференціації є політичні, економічні та соціальні відносини. Свої твердження він ілюструє становищем в Ольстері. Неуніверсальність даної концепції відзначив також Т. Васулу (Індія).

Цікавим є питання, що поставив Брюс Вінтерхалдер (США) у відповідь на спробу В. Абрुзі «подолати прірву між біологічною та соціальною теоріями». Він не впевнений чи можна ці дисципліни зіставляти й переносити термінологію однієї на іншу, і чи є такий шлях прогресивніший, якщо він нічого нового не несе, а призводить до пізнання того самого іншим способом. Чи виробляє дана ідея нові операціональні моделі або гіпотези, що уможливають новий погляд на вже відоме, чи ні? І взагалі, висловлює сумнів вчений, а чи не є міждис-

циплінарний підхід лише своєрідною модою? Складність поєднання біологічної та екологічної теорій очевидна. Біологи кажуть, що природний відбір впливає головним чином на індивідів, а не на види. Нічого принципово нового в поясненні В. Абрुзі традиційно антропологічних ситуацій Б. Вінтерхалдер не бачить і, отже, вважає, що основна мета його статті не досягнута. Ще одним з недоліків статті вчений вважає те, що перевірку екологічних ідей здійснити майже неможливо.

Отже, можна констатувати, що серед відгуків на статтю В. Абрुзі критика переважає. Автора звинувачують у тому, що він нібито ігнорує економічні, політичні, соціальні та історичні чинники. Щоправда, В. Абрुзі дещо спростовує негативні оцінки своєї статті.

Зокрема, він стисло спинився на питанні про екосистему, яку, на його думку, можна розглядати як матеріальний слід, що залишила певна енергія. Принципи систем екології енергетичні, а не біологічні. Людські спільноти й тваринні групи є різними варіантами екологічних об'єднань, тому їх можна характеризувати більш загальними теоретичними принципами. Біологічні види й етнічні популяції не одне й те саме, але процеси, що ведуть до формування й функціонування людських спільнот і тваринних груп мають базуватися на єдиних теоретичних принципах. Ця думка автора логічна і, мабуть, вірна. Процес адаптації людини до певного середовища відбувається так само ієрархічно, як і інших живих істот: гени адаптують до індивідів, індивіди — до популяцій, популяції — до спільнот, а спільноти — до оточуючих екосистем. Тому претензії щодо ставлення В. Абрुзі до еволюційної теорії він вважає безпідставними.

Щодо зв'язку між різноманітністю і стабільністю в екологічних системах і їх значення для етнічної диференціації, то автор погоджується з думкою Мак Артура про те, що складні спільноти стабільніші, ніж прості, тому що вони менше залежать від змін у природному середовищі. На запитання: чи спричиняє стабільність складність, чи саме складність спільнот зумовлює їхню стабільність, відповідь слід шукати у другому варіанті. Усі живі системи залежать від запасів потенційної енергії, і людські спільноти розвиваються доти, доки ця енергія не буде перетворена на продуктивну діяльність організмів. Все, що сприяє зменшенню витрат спільнот, стає енергією дотації і підвищує різноманітність спільнот. А все, що підтримує витрати, навпаки — є енергією виснаження і зменшує загальні відмінності.

Оскільки стабільність оточуючого природного середовища сприяє підвищенню продуктивності ресурсів, які споживають різні людські спільноти, етнічна диференціація серед них виявляється найбільш чітко там, де переважають стабільні екологічні умови. Там, де нестабільні екологічні умови є причиною постійного переміщення людських груп, жорсткі етнічні кордони тільки заважають. Тому тут їх нема. В. Абрुзі наводить приклад з Північної Нігерії, де мешкають осілі і кочові фулані. Але поряд з ними тут мешкає ціла низка проміжних спільнот, які то осілі, то (під час посухи) стають кочовими. В. Абрुзі вважає, що його концепція певною мірою працює і в урбанізованих сучасних суспільствах, де також є етнічний розподіл праці. Як приклад, наводяться дані про сучасних американських імігрантів, зокрема іспанців та євреїв.

В. Абрुзі вважає, що формування етнічних відмінностей є особливістю еволюційних людських спільнот. Вони стимулюють і соціальну диференціацію. Мета антропології як соціальної науки, на його погляд, — дати різним явищам у суспільстві наукове пояснення. Моделювання якраз і є частиною цього процесу. І, хоча кожна модель — це певною мірою спрощення, воно якраз і підтверджує найхарактернішу властивість того феномена, який ми намагаємось пояснити. У подальшому модель буде ускладнюватись, удосконалюватись, більше наближатись до оригіналу. Отже, треба розвивати моделі етнічних відносин, що виробляють умови, які сприяють або не сприяють етнічній диференціації. Модель В. Абрुзі не пояснює всіх етнічних зв'язків, а привертає увагу лише до частини з них. Важливою рисою цієї моделі є формальна схожість між процесами формування людських спільнот і тваринних груп.

Як бачимо з наведеної статті, головною проблемою у питанні про етнічну диференціацію є визначення сутності етносу: екологічного чи соціального походження цей феномен? Інакше кажучи, у чому полягає етнічна специфіка: у

чинниках екологічних чи соціальних? Вирішення цього питання вкрай важливе для археологів, бо саме їм доводиться реконструювати давні етноси за матеріальними залишками їх діяльності, отже, спираючись на соціальні чинники. Іншим аспектом цієї проблеми є вирішення питання про ступінь впливу екологічних та соціальних чинників на диференціацію етносів: змінюється цей вплив з часом, чи є сталим?

У цьому плані варто було б звернутися до деяких висновків соціобіологів. Відомий так званий пансоціальний постулат Еспінаса: біосоціальність первинна, бо соці-альні форми виникають на Землі з виникненням на ній життя. За теорією А. Еспінаса, тваринний світ має соціальні риси, несоціальних видів зовсім не існує¹. Проте більшість соціобіологів вважають соціальність вторинним явищем. Але коли і завдяки чому з'являється соціальність на шляху загальної еволюції видів? На ці питання поки що немає відповіді. Теорія природного відбору не може обґрунтувати появу і розвиток соціальної поведінки, тут потрібна соціальна теорія. Поки що такої немає, тому ми й знаходимось десь на роздоріжжі між суто науковою (природною) та теологічною концепціями виникнення соціальності. Приклади з тваринного світу можуть дещо пояснити природу цього явища, і тому звернення до них має велике значення для дослідників суспільства. Саме це й доводить В. Абрузі у своїй статті.

Поведінка популяцій у природному оточенні, на думку соціобіологів, зумовлюється певними чинниками. Так, для регулювання популяційного гомеостазу вони розрізняють три механізми поведінки, які взаємодіють між собою: 1) зміна індивідуальної поведінки; 2) трансформація соціальної структури співтовариства; 3) зміна поведінки всієї популяції. З них центральним є механізм трансформації соціальної структури співтовариства². Перший механізм має на увазі витіснення індивідів за межі співтовариства в разі перевищення оптимуму кількості членів популяції, і навпаки — залучення мігрантів до співтовариства в разі відчутного зменшення популяції. Другий механізм складніший, на зміну екологічних умов він реагує перебудовою внутрішньої структури співтовариства. Ця перебудова відбувається у межах двох полярих способів існування: осілого і рухливого. Саме цей механізм найбільш притаманний суспільству, де відбуваються переходи від осілості до кочівництва і навпаки. Багата ресурсна база і мала густина населення сприяють кочовому образу життя, оптимальному для таких умов. Ріст густоти населення вище межі можливості забезпечення харчуванням даної популяції на певній території спричиняється до необхідності частини населення осідати на певних територіях і змінювати спосіб існування. Зміни в структурі співтовариства також відбуваються навколо осі моногамія-полігамія, а також шляхом виокремлення з материнської групи дочірніх угруповань тощо³. Третій механізм залежить, головним чином, від зміни екологічних умов, пори року або клімату внаслідок екологічної катастрофи. Усі три механізми тісно пов'язані між собою, тобто їх можна розглядати як три рівня регулятивної поведінки співтовариства. Соціальна поведінка виконує адаптивну функцію опосередковано через зміну способу життя.

Території окремих обшин відокремлюються одна від одної нейтральною смугою кордонів. Така ж картина спостерігається й у світі тварин: серед вовків, гієн, левів, а також дунів⁴. Активність будь-якого організму спрямована на утримання мінімальної кількості ресурсів, необхідних для його існування. Це утримання означає контролювання певного мінімального простору, на якому знаходяться ці ресурси. Ставлення індивіда до навколишнього середовища є засобом ставлення до ресурсів. Форми цього ставлення залежать від характеру розподілу життєво необхідних ресурсів на даній території і способом освоєння цих ресурсів⁵. Прив'язаність видів до певного місця у багатьох тварин забезпечується конкретним етологічним механізмом — імпринтингом. Це так зване біологічне коріння територіальності видів.

Дехто з соціобіологів вважає, що соціальне життя не еволюціонує, а лише має свою соціальну історію, унікальну для кожного виду і для кожної популяції⁶. Аналогічно можна стверджувати, що й етнос (або етнічні популяції, за В. Абрузі) існує одвічно, змінюючись лише у часі. З самого початку існування людини і суспільства повинні бути певні етноси, які з часом змінюють свої характеристики, але залишають незмінною свою сутність — тісне співіснування

певної кількості людей, які усвідомлюють свою спільність і відтворюють її як фізично, так і в культурному плані.

Серед радянських етнографів точилися дискусії з приводу того, як розуміти поняття етнос. Ю. В. Бромлей свого часу запропонував два варіанти розуміння етносу: широкий — етносоціальний організм; вузький — етнікос⁷. На наш погляд, навпаки — поняття етнікос ширше, ніж поняття етносоціальний організм. Можна сказати, що поняття етнікос зайве, бо лише ускладнює й без того складну проблему визначення етносу. Вживання популярного терміна «соціальний організм», що відновилося з легкої руки Ю. І. Семенова, в суто етнічних дослідженнях привело до штучного злиття існуючих термінів, або ж до виникнення нових, що нерідко не прояснюють, а ще більше ускладнюють питання. Доцільніше, на наш погляд, не змішувати ці поняття, а розглядати лише їх співвідношення, які можуть бути різними залежно від того, наскільки певний соціальний організм насичений представниками того чи іншого етносу. Тобто, мають існувати певні соціальні організми, яким можна надавати етнічної характеристики. Соціальні організми можуть бути моно чи поліетнічними. Для соціального організму провідними є політичні та економічні відносини в суспільстві, а для етносу — культурні та сімейно-шлюбні. Це підтверджує існування протягом тисячоліть єврейського етносу. Майже те ж саме можна сказати і про українців у Канаді, які будуть вважати себе українцями доти, доки збережуть єдині культурні та сімейно-шлюбні відносини.

Отже, можна дійти такого висновку: етнос існує з самого початку історії людства, так само як і соціальний організм. Якщо нема соціального організму, го нема й етносу, нема й самого суспільства. Ймовірно, що з самого початку існування суспільства біологічне мало в ньому велику питому вагу, тому й відмінності між групами людей розвивалися від ознак, притаманних тваринам, до ознак суто людських, соціальних, тобто культурних, безпосередньо пов'язаних з цілеспрямованою діяльністю. Якщо людина є соціальною істотою, то це означає, що початком її існування є поява перших ознак соціальності (тобто початок суспільства) чи більш розвинутий етап суспільства, коли певна кількість соціальних рис переважає і надає даному утворенню нової якості. З моменту, коли суспільство вже сформувалося, для нього можна визначити культуру, етнічний та соціальний статус, тобто ставити питання, яким у цьому суспільстві є соціальний організм і яким — етнос.

Звісна річ, існує багато інших проблем, зокрема просторове відокремлення етносів — просторова диференціація, про що йдеться у розглянутій статті В. Абрुзі. Радянськими вченими з приводу запозиченої проблеми висловлювались різні думки. С. О. Арутюнов, наприклад, вбачав існування безетнічного, або доетнічного, періоду, коли в культурі «відмінності в деталях ще не склалися у комплекси відмінностей, між якими можна було б провести будь-які більш-менш чіткі кордони у просторі»⁸. Давнє суспільство, на його думку, не можна було поділити на етноси⁹. Тоді існувала однорідність форм діяльності і тому провести межу між певними спільнотами майже неможливо. Процеси етнічної диференціації характерні для суспільства часів мезоліту. Кордони ранніх етнографічних областей, за С. О. Арутюновим, цілком зумовлені природно-географічними умовами. Поступово природні чинники поступають місцем соціальним, які й визначають індивідуальний історичний шлях розвитку суспільств.

Справді, провести кордони між спільнотами ранньої первісності — досить важка справа. Але це не означає, що кордонів між ними не було. Сказати, що кордонів не було тому, що не було відмінностей у культурі, означає визнати існування спочатку однієї культури для всього людства або заперечити існування культури взагалі, що означало б відсутність суспільства. В останньому разі це означало б, що до цієї групи істот було б доцільніше використовувати термін популяція, ніж етнос.

Думка про аналогічність людських спільнот-етносів популяціям тварин не є новиною для вітчизняних археологів. Так, В. В. Гінзбург свого часу вважала етнічну спільність популяцією, що характеризується певним генним складом. Залежно від історичних умов формування популяцій розрізняються й властивості їх генофонду¹⁰.

Для вивчення результатів етнічних досліджень за аналогом класифікаційно-

го поділу в біології на види, роди, сімейства, класи, археологи вживали такі поняття як «вузькококальні культури», «етнокультурні області», «зони» тощо¹¹. Більшість радянських вчених вважала, що спільна господарча основа в подібних географічних умовах приводила до схожості способів життя і становлення етносів з подібною культурою. Тому вчені надавали великого значення певній території як чиннику, наявність якого є обов'язковою умовою формування етносу, оскільки територія є матеріальною основою існування людей. Причому територія повинна мати оптимальні розміри, щоб задовольнити потреби людей, які на ній живуть, в усіх життєвонеобхідних продуктах¹². Але цей чинник вони не вважали найважливішим, перевага віддавалась чиннику культурної єдності¹³.

У радянській літературі дещо виокремлювалась думка Л. М. Гумільова, який вважав етнос «системою соціальних та природних одиниць»¹⁴. За його твердженням етнос — це «колектив особин, що має неповторну внутрішню структуру та оригінальний стереотип поведінки, причому обидві складові — динамічні». Цей колектив обов'язково протиставляє себе іншим¹⁵. Хоча автор вважав етнос соціобіологічним феноменом і значення соціального чинника не відхиляв, все ж таки в його концепції природний чинник переважає. Етноси, як будь-які біологічні організми, народжуються, розвиваються, старіють і, нарешті, вмирають. Щодо просторового співвідношення різних етносів, то в концепції Л. М. Гумільова застосовується майже географічний детермінізм, оскільки він досить жорстоко пов'язує ареали конкретних етносів з певними географічними ландшафтами. Мабуть, саме тому його теорія не була підтримана більшістю радянських вчених. Погодитись з тим, що етнос є результатом адаптації певної групи людей до конкретного ландшафту, вони не могли.

Як бачимо, приблизно те ж саме відбувається з реакцією західних вчених на концепцію В. Абузді. І все ж таки, чим виявляється етнос: феноменом біологічним чи соціальним? Соціальним, бо люди спроможні усвідомлювати особливість свого колективу, що позначається на особливостях їхньої діяльності і культури. Біологічним, бо представники кожного колективу зберігають свою окремість також завдяки біологічному самовідтворенню. А це означає, що йому однаковою мірою притаманні як соціальні, так і біологічні закономірності.

Примітки

¹ Плюссин Ю. Проблема биосоціальної еволюції.— Новосибирск, 1990.— С. 65.

² Там же.— С. 113.

³ Там же.— С. 117—118.

⁴ Там же.— С. 159.

⁵ Там же.— С. 164.

⁶ Там же.— С. 236.

⁷ Бромлей Ю. В. Етнос и этнография.— М., 1973.— С. 37.

⁸ Арутюнов С. А. Народы и культуры: развитие и взаимодействие.— М., 1989.— С. 53.

⁹ Там же.— С. 56.

¹⁰ Гинзбург В. В. Проблемы взаимодействия расогенеза и этногенеза // СЭ.— 1968.— № 4.— С. 47.

¹¹ Формозов А. А. Проблемы этнокультурной истории каменного века на территории европейской части СССР.— М., 1979.— С. 5—6.

¹² Генинг В. Ф. Этнический процесс в первобытности.— Свердловск, 1970.— С. 23.

¹³ Чебоксаров Н. Н. Проблемы типологии этнических общностей в трудах советских ученых // СЭ.— 1967.— № 4.— С. 99.

¹⁴ Гумилев Л. Н. Этногенез и биосфера Земли.— Л., 1979.— № 1001-79, деп. УДК 551.40:910.1.— С. 134.

¹⁵ Там же.— С. 66.

Рычков Н. А.

О КОНЦЕПЦИИ ЭТНИЧЕСКОЙ ДИФФЕРЕНЦИАЦИИ ОБЩЕСТВ

Статья посвящена анализу концепции этноса как органической части биологической структуры, высказанной в свое время американским исследователем В. Аbruзи. Основной ее целью является попытка возобновить интерес археологов к проблеме этноса вообще и в частности к проблеме взаимосвязи его с окружающей природной средой.

Рассматривая конкретные положения концепции В. Аbruзи, автор приходит к заключению, что этнос является биосоциальным феноменом. Это понятие шире понятия «этносоциальный организм», употребляемого в последние годы рядом археологов. Автор вообще выступает за раздельное употребление понятий этнос и социальный организм. Эти феномены существуют с начала истории человечества и отличаются между собой системой регуляции: социальный организм регулируется в основном экономическими, а этнос — культурными и семейно-брачными отношениями.

N. A. Rychkov

CONCEPTION OF ETHNIC DIFFERENTIATION OF SOCIETIES

The paper is devoted to the analysis of a conception of ethnos as an integral part of the biological structure. The conception was advanced by the american researcher W. Abruzzi. It is aimed to excite the interest of archaeologists to the problem of ethnos in general and to the problem of its interaction with the natural environment in particular.

Having analyzed particular fundamentals of W. Abruzzi's conception the author comes to the conclusion that ethnos is a biosocial phenomenon. This conception is wider than conception the «ethnosocial organism» used by many archaeologists latterly. The author stands for separate usage of conceptions of ethnos and social organism. These phenomene exist from the very beginning of the history of mankind and differ in the system of regulation: the social organism is regulated mainly by economic relations, while ethnos is regulated by cultural and family-marriage relations.